

R. IBRAGIMOVA, M. MIRAKMALOV

YER BILIMI ASOSLARI

TOSHKENT

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

R.A. IBRAGIMOVA, M.T.MIRAKMALOV

YER BILIMI

ASOSLARI

O'quv qo'llanma

Toshkent -2017

55
1-14
UO'K 55(075.8)
KBK 26ya73

I-14

ISBN 978-9943-5142-9-4

Ibragimova R.A., Mirakmalov M.T. Yer bilimi asoslari. O'quv qo'llanma. – Toshkent: «Barkamol fayz media», 2017, – 188 bet.

Mazkur o'quv qo'llanma Oliy ta'limning 5141100 – Gidrologiya (Quruqlik gidrologiyasi) ta'lim yo'nalishi uchun mo'ljallangan.

Yer bilimi asoslari o'quv qo'llanmasidan talabalar, magistrantlar, ilmiy izlanuvchilar, professor-o'qituvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:

N.Shamuratova – O'zMU Geografiya fanlari nomzodi.

I. Abdillayev – TDPU Geografiya fanlari nomzodi.

ISBN 978-9943-5142-9-4

SamQXI Axborot

resurs markazi

Inv № 67015

«Barkamol fayz media», 2017.

SO‘Z BOSHI

Tabiat va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarning yildan-yilga keskinlashib borishi insonning tabiat qonuniyatlarini chuqur bilishini, shuningdek, tabiatdan hamda uning resurslaridan tejab-tergab, oqilona foydalanishni, atrof-tabiiy muhitni muhofaza qilishni talab etadi. Shu jihatdan yuqori malakali bakalavrlarini tayyorlashda umumiy geografik qonuniyatlarni bilishning ahamiyati katta. Ushbu qo‘llanma orqali talabalar geografik qobiqning qonuniyatlari, ularning manbalari, omillari, sabab va oqibatlari hamda xo‘jalik faoliyatida ularga amal qilish lozimligi haqidagi tushunchalarga ega bo‘ladilar. Shuningdek, geografiya fanlarining tuzilishi, o‘quv kursining obyekti, predmeti, rivojlanish tarixi, Olam, Quyosh sistemasi, Yer va uning Quyosh sistemasidagi o‘rni, Yerning shakli va harakatlarining geografik oqibatlari, geografik qobiq, uning umumiy tavsifi va asosiy xususiyatlari vertikal va gorizontal tuzilishi, umumgeografik qonuniyatlar, yer po‘sti va relyefi, dunyo okeani va uning tarkibiy qismlari, atmosfera va undagi asosiy jarayonlar, Yerning hayot qobig‘i – biosfera haqida ma’lumotlar keltirilgan, rasm va xaritalar asosida tushuntirilgan. Tabiatni va tabiiy resurslarni muhofaza qilish, ulardan oqilona foydalanish, ekologik muammolar yechimini topish masalalari ham yoritilgan.

O‘quv qo‘llanma “Yer bilimi asoslari” deb nomlanib, o‘n beshta mavzuni qamrab olgan. Talabalar bilimni nazorat qilish va mustahkamlash bo‘yicha har bir mavzuga doir savollar hamda tayanch so‘z va iboralar (glossariy) keltirilgan.

Yer bilimi asoslari fani o‘quv qo‘llanmasini yaratishda yetakchi xorijiy OTMLari o‘quv dasturlariga asosiy adabiyotlar ro‘yxatiga kiritilgan *Physische Geographie* (2002), *Essentials of Physical Geography* (2007) adabiyotlardan, shuningdek, L.Shubayevning *Umumiy Yer bilimi* (1975), H.Vahobov va boshqalar tomonidan nashr etilgan *Umumiy Yer bilimi* (2005) darsligi hamda P.G‘ulomovning *Umumiy Yer bilimi* (1999) nomli ma’ruzalar matinidan keng foydalanildi.

1-mavzu. Kirish. Geografiya va geografik fanlar tizimi

Reja:

- 1.1. Geografiya, geografik fanlar tizimi.
- 1.2. Tabiiy geografianing o'rganish obyekti.
- 1.3. Tabiiy geografiya fanining ahamiyati.

Tayanch iboralar: *Geografiya, geografik qobiq, landshaft, geosistema, geografiya tarixi, iqtisodiy geografiya, aholi geografyasi, geomorfologiya, iqlimshunoslik, quruqlik gidrologiyasi, okeanologiya, glyatsiologiya, muzloqshunoslik, tuproqlar geografyasi, biogeografiya, tabiiy geografiya, fenologiya.*

1.1. Geografiya, geografik fanlar tizimi

Fan-texnikaning rivojlanishi ta'sirida keyingi yillarda geografiya fanida tub o'zgarishlar ro'y berdi. Asosiy e'tibor insoniyatni tabiiy resurslar bilan ta'minlashga qaratildi, bu esa o'z o'rnida geoekologik muammolarni chuqur o'rganishni taqozo etadi. Tabiiy geografik komplekslar va uning tarkibiy qismi bo'lgan komponentlar bir-biri bilan chambarchas bog'liqligi sababli, mavjud muammolarni o'rganishda va ularning yechimini topishda geografiya fanining o'rnini beqiyosdir. Boshqa tabiiy fanlardan farqli ravishda geografiya atrof-muhit va inson aloqadorligiga alohida urg'u beradi. Geografiya dalillarni yodga olish bilan emas, balki ko'pgina muammolar yechimi va berilgan savollarga javob topishga ko'maklashadi. Shunday qilib, geografiya tabiiy va antropogen komplekslarni, atrof-muhitni tadqiq qiladi.

Geografiya fani Yer yuzasini o'rganish bilan shug'ullanadi. Geografiya grekcha so'z bo'lib, geo "yer", graphein "yozaman", "tasvirlayman" degan ma'nolarni bildiradi. Geografiya yerning tabiiy tavsifi, uning aholisi va madaniyatini hamda umumiy doirada yerning turli qismlari iqlim hodisalarini, shuningdek dunyodagi barcha tabiiy va antropogen jarayonlar orasidagi o'zaro aloqadorlikni o'rganadi. Geograflar Yerning qandayligi, uning iqlimi hamda uning landshaft-

lari madaniy aralashuvga mos o'zgarishini ko'zdan kechiradi. Geografiya fanlari tizimi chambarchas bog'liq bo'lgan 5 ta yirik tarmoqqa bo'linadi. Ular obyekt yoki predmetining turlichaligi orqali ajralib turadi.

I. Geografiya fanlari tizimining birinchi katta tarmog'ini tabiiy geografik fanlar guruhi tashkil qiladi.

II. Ijtimoiy-iqtisodiy geografik fanlar.

III. Kartografiya – kartografik asarlarni o'rganish, yaratish va foydalanish bilan shug'ullanadigan fan, texnika va ishlab chiqarish sohasi. Kartografiya fanlari tizimi geografiya fanining eng qadimgi tarmoqlari hisoblanadi.

IV. Mamlakatshunoslik – mamlakatlarning turlicha tabiatini, aholisini, xo'jaligini, madaniyatini umumiy va tizimli ravishda kompleks o'rganish bilan shug'ullanadi.

V. Maxsus geografik fanlar tizimi geografiya fanida shakllangan alohida muammolar bilan shug'ullanadi. Masalan, geokimyo, geofizika, toponimika, siyosiy geografiya, tarixiy geografiya, harbiy geografiya, etnogeografiya, tibbiyot geografiyasi va b.

Geografiya Yer yuzidagi voqea-hodisalarning joylashish (yoki tarqalishi) bir xilligi va farqini, o'zgarishini tahlil qiladi va tushuntiradi. Bir-biriga yaqin fan olimlari (masalan, biologlar, geologlar, kimyogarlar, iqtisodchilar) dan farqli ravishda, geograflar inson yoki Yerdagi tabiiy jarayonlarni bog'liqlikda ilmiy tahlil qiladi va har qanday mavzuda ilmiy tadqiqot ishlarini olib borish imkoniyatiga ega

1.2. Tabiiy geografiyaning o'rganish obyekti

Har qanday mustaqil fan kabi tabiiy geografiya ham o'z tadqiqot obyektiga egadir. Uning obyekti juda murakkab tuzilgan ko'p tavsifli tabiat hosilasidir. Har bir fanning nazariyasi, metodologiyasi rivojlanib, izlanish metodlari takomillashib borgani sari uning tadqiqot obyekti, predmeti va vazifalari haqidagi tushunchalar ham aniqlashib, muayyanlashib borishi tabiiydir.

Tabiiy geografiya fanining tekshirish obyekti juda rang-barang va murakkab tuzilishga ega bo'lgan geografik qobiqdır. Undagi rang-barang va

murakkablik uning serkomponentligi bilan, ular orasida ro'y beradigan turadigan hamda tashqi muhit bilan bo'lib turadigan o'zaro ta'sir va aloqadorliklarning serqirraligi bilan bog'liqdir. Geografik qobiqning bunday murakkab tuzilganligi, ya'ni uning ko'p komponentligi va turli-tuman tabiiy geografik komplekslardan tashkil topganligi uni har tomonlama tadqiq qilishni taqozo etadi. Uning har bir komponentini u yoki bu xususiy fan o'z predmeti sifatida o'rganishi mumkin. Masalan, relyefni geomorfologiya fani, tuproqni tuproqshunoslik fani, o'simlik qoplarni geobotanika kabi. Ammo, bu komponentlarni hammasini birgalikda, ular orasidagi mavjud bo'lgan o'zaro ta'sir va aloqadorliklari bilan birga, bir butun tabiat hosilasi, ya'ni tabiiy geografik kompleks sifatida faqat tabiiy geografiya fanigina o'rganadi. Geografik qobiq eng katta tabiiy geografik kompleks sifatida, tabiiy geografiyaning tadqiqot predmeti bo'lib xizmat qiladi. Demak, geografik qobiq tabiiy geografiya fani uchun bir vaqtning o'zida ham obyekt, ham predmet vazifalarini o'tashi mumkin. Tabiiy geografiyaning o'rganish obyekti va predmetidan kelib chiqqan holda, tabiiy geografiya fanining quyidagicha bo'linishi maqsadga muvofiq (1.1-jadval)¹.

Tabiiy geografiyaning bunday qismlarga bo'linishi asosida, dastavval, uning o'rganish obyektining bir butunligi, dunyo miqyosidagi tabiiy geografik kompleks ekanligi va boshqa muhim xususiyatlari yotadi.

Geografik qobiqni bir butun tabiiy geografik hosila va eng katta tabiiy geografik kompleks sifatida, uning tuzilishi, dinamikasini, rivojlanishini, unga taalluqli bo'lgan umumiy tabiiy geografik qonuniyatlarni umumiy tabiiy geografiya yoki umumiy Yer bilimi o'rganadi. Geografik qobiq eng katta va eng murakkab tabiiy geografik kompleks bo'lishi bilan bir vaqtda, juda ko'p va turli taksonomik qiymatga ega bo'lgan tabiiy geografik komplekslarga tabaqalangandir. Jadvalda ana shunday tabiiy geografik komplekslarning taksonomik ierarxiyasi saqlangan holda, materik - o'lka - zona - provinsiya - kichik provinsiya - okrug - rayon ko'rinishidagi yetti pog'onalik tizimi keltirilgan. Bularning hammasi regional ko'lamga ega

¹ Zokirov Sh.S., Toshov X.R. Landshaftshunoslik.–T.: Turon zamin ziyo, 2016, 28-b.

bo'lgan tabiiy geografik komplekslardir. Ularning har biri, xoh materik yoki o'lka bo'ladimi, xoh tabiiy geografik okrug yoki rayon bo'ladimi, baribir, bitta fanning, ya'ni regional tabiiy geografiyaning o'rganish obyekti bo'lib xizmat qiladi. Bunday obyektlarning komponentlarini esa bir qator xususiy fanlarning regional qismlari o'zlarining predmeti sifatida o'rganadi.

1.1-jadval

Tabiiy geografiyaning obyekti, predmeti va tarmoqlari

Tabiiy geografiyaning obyekti va uning tabaqalanishi	Tabiiy geografiyaning predmeti va uning ko'lamlari	Tabiiy geografiyaning asosiy tarmoqlari
Geografik qobiq	Sayyoraviy ko'lamdagi, eng katta va eng murakkab tabiiy geografik kompleks	Umumiy tabiiy geografiya yoki umumiy Yer bilimi
Materik O'lka Zona Provinsiya Kichik provinsiya Okrug Rayon	Regional ko'lamdagi, katta va murakkab geografik komplekslar	Katta hududlar tabiiy geografiyasi yoki regional tabiiy geografiya
Landshaft Joy Urochishe Fatsiya	Topologik (mahalliy) ko'lamidagi kichik va oddiy tabiiy geografik komplekslar	Kichik hududlar tabiiy geografiyasi yoki landshaftshunoslik

Regional tabiiy geografik tadqiqotlar, albatta bironta tabiiy geografik kompleks chegarasida olib borilishi shart emas. Bunday tadqiqotlar, maqsad va vazifalariga bog'liq holda, bironta davlat chegarasida ham, bironta tog' tizmasi yoki daryo havzasi chegarasida ham olib borilishi mumkin. Qanday chegara doirasida olib borilishidan qat'i nazar, uning o'rganish predmeti regional ko'lamdagi tabiiy geografik komplekslar bo'lib qolaveradi.

Mundarija

Soʻz boshi.....	3
1-mavzu. Kirish. Geografiya va geografik fanlar tizimi.....	4
2-mavzu. Yer bilimi asoslari fanining tadqiqot usullari	11
3-mavzu. Geografik bilimlarning rivojlanish tarixi	17
4-mavzu. Olam. Quyosh sistemasi. Sayyoralar. Yer - Quyosh sistemasidagi sayyora.....	30
5-mavzu. Geografik qobiq. Uning oʻziga xos xususiyatlari, tarkibiy qismlari, vertikal va gorizontal tuzilishi.....	47
6-mavzu. Yerning ichki tuzilishi, yer poʻsti, platformalar, geosinklinalar, endogen va ekzogen kuchlar	57
7-mavzu. Yer poʻsti harakatlari va Yer yuzasining relyefi	66
8-mavzu. Gidrosfera – Yerning suv qobigʻi	77
9-mavzu. Quruqlikdagi suvlar.....	88
10-mavzu. Atmosfera – Yerning havo qobigʻi	99
11-mavzu. Havo bosimi va massalari. Shamollar	113
12-mavzu. Ob-havo va iqlim.....	129
13-mavzu. Biosfera Yerning hayot qobigʻi	146
14-mavzu. Tuproq, oʻsimlik va hayvonot dunyosi.....	157
15-mavzu. Inson va geografik muhit.....	170
Glossariy	179
Foydalanilgan adabiyotlar	183

R.A. IBRAGIMOVA, M.T.MIRAKMALOV

YER BILIMI ASOSLARI

o'quv qo'llanma

Toshkent – «Barkamol fayz media» – 2017

Muharrir: Sh. Aliyeva

Tex.muharrir: A.Kuchkarov

Musahhih: Sh. Raximova

Kompyuterda

sahifalovchi A.Kuchkarov

E-mail: Barkamolfayz@mail.ru

Nashr.lits. AI № 284, 12.02.16. Bosishga ruxsat etildi 18.12.2017.

Bichimi 60x84 1/16. «Times New Roman» garniturasini. Ofset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog'i 11,75 Nashriyot bosma tabog'i 12.

Tiraji 200. Buyurtma № 11